

1.2. Intellektual nuqsonli bolalar ta'limining psixologik-pedagogik xususiyatlari

Intellektual nuqsonli bolalar ta'limi oligofrenopedagogikaning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, maxsus ta'lim jarayonida psixologik va pedagogik xususiyatlarni hisobga olishni talab qiladi. Ushbu bo'limda intellektual nuqsonlarga ega bo'lgan bolalarning ta'lim jarayonining o'ziga xos jihatlari, psixologik va pedagogik xususiyatlari, shuningdek, ularning ta'limida qo'llaniladigan maxsus yondashuvlar o'zbek va xorijiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Matn Jurayev B.T. (2020), Aytmetova S.T. va boshqalar (2000), Izbullayeva G. (2022, 2023), Qodirova F.U. va Pulatova D.A. (2023) kabi mualliflarning ishlariga asoslanadi. Bo'limning maqsadi – intellektual nuqsonli bolalarning ta'lim jarayonida qo'llaniladigan psixologik-pedagogik yondashuvlarni chuqur tahlil qilish va ularning samarali ta'lim olishi uchun zarur shart-sharoitlarni aniqlashdir.

Intellektual nuqsonlarning mohiyati va tasnifi

Intellektual nuqsonlar – bu bolaning kognitiv rivojlanishida tug'ma yoki erta yoshda yuzaga kelgan og'ishlar bo'lib, ularning o'quv jarayonida maxsus yordamga ehtiyoj sezishiga olib keladi. Jurayev B.T. *Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi* asarida intellektual nuqsonlarni “aqliy rivojlanishdagi cheklovlar, ya'ni fikrlash, xotira, diqqat va muammoni hal qilish kabi kognitiv jarayonlardagi qiyinchiliklar” deb ta'riflaydi^[1]. Intellektual nuqsonlarning darajasi turlicha bo'lishi mumkin va odatda quyidagi tasnifga asoslanadi:

1. **Yengil intellektual zaiflik:** O'quvchilar umumiy ta'lim dasturlarini soddalashtirilgan shaklda o'zlashtira oladi, lekin maxsus yordam talab qiladi.
2. **O'rtacha intellektual zaiflik:** O'quvchilarning kognitiv qobiliyatlari sezilarli darajada cheklangan bo'lib, maxsus ta'lim dasturlari va korreksion mashg'ulotlar zarur.
3. **Og'ir intellektual zaiflik:** O'quvchilarning o'quv jarayoniga jalb qilinishi cheklangan bo'lib, asosiy e'tibor ijtimoiy ko'nikmalar va mustaqil hayot kechirishga qaratiladi^[2].

Aytmetova S.T. va boshqalar *Oligofrenopedagogika* asarida ta'kidlaganidek, intellektual nuqsonlarning sabablari turli xil bo'lishi mumkin: genetik omillar, prenatal (homiladorlik davridagi) ta'sirlar, perinatal (tug'ilish jarayonidagi) muammolar yoki postnatal (tug'ilgandan keyingi) kasalliklar va jarohatlar^[3]. Ushbu omillar bolaning kognitiv rivojlanishiga ta'sir qiladi va ta'lim jarayonida maxsus yondashuvlarni talab qiladi.

Intellektual nuqsonli bolalarning psixologik xususiyatlari

Intellektual nuqsonli bolalarning psixologik xususiyatlari ularning ta'lim jarayonini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Jurayev B.T. (2020) ta'kidlaganidek, intellektual nuqsonlarga ega bolalarning psixologik xususiyatlari quyidagi asosiy jihatlarda namoyon bo'ladi:

1. **Fikrlashning cheklanganligi:** Intellektual nuqsonli bolalarda mavhum fikrlash qobiliyati past bo'lib, ular ko'proq konkret va vizual ma'lumotlarga tayanadi.
2. **Xotira muammolari:** Qisqa muddatli va uzoq muddatli xotira jarayonlari sekinlashadi, bu esa yangi ma'lumotlarni o'zlashtirishni qiyinlashtiradi.
3. **Diqqatning beqarorligi:** O'quvchilarning diqqatini bir joyga qaratish va uzoq vaqt ushlab turish qobiliyati cheklangan.
4. **Emotsional barqarorlikning pastligi:** Intellektual nuqsonli bolalarda stressga chidamlilik past bo'lib, ular ko'pincha emotsional beqarorlikni namoyish etadi.
5. **Nutqning rivojlanmaganligi:** Ko'pgina hollarda nutq rivojlanishida kechikishlar kuzatiladi, bu esa kommunikatsiya va o'quv jarayoniga ta'sir qiladi^[4].

L.S. Vygotskiy intellektual nuqsonli bolalarning psixologik xususiyatlarini tahlil qilishda "nuqsonlarni kompensatsiya qilish" tushunchasini ilgari surgan. Uning fikricha, intellektual nuqsonlarga ega bolalarning zaif tomonlari maxsus ta'lim orqali qoplanishi mumkin, agar ularning kuchli tomonlari (masalan, vizual idrok yoki amaliy ko'nikmalar) rivojlantirilsa^[5]. Masalan, yengil intellektual zaiflikka ega bolalar vizual-ko'rsatkichli materiallar yordamida o'quv jarayoniga muvaffaqiyatli jalb qilinishi mumkin.

A.R. Luriyaning nevropsixologik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, intellektual nuqsonli bolalarda kognitiv jarayonlarning rivojlanishi miya faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. U ta'kidlaganidek, bu bolalarda diqqat va xotira jarayonlarini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar va takroriy mashg'ulotlar zarur^[6]. Shu bilan birga, emotsional barqarorlikni ta'minlash uchun psixologik yordam va qulay ta'lim muhiti muhim ahamiyatga ega.

Intellektual nuqsonli bolalar ta'limining pedagogik xususiyatlari

Intellektual nuqsonli bolalarning ta'lim jarayoni maxsus pedagogik yondashuvlarni talab qiladi, chunki ularning kognitiv va psixologik xususiyatlari umumiy ta'lim dasturlariga to'liq mos kelmaydi. Aytmetova S.T. va boshqalar (2000) ta'kidlaganidek, intellektual nuqsonli bolalarni o'qitishda quyidagi pedagogik xususiyatlar muhimdir:

1. **Individual yondashuv:** Har bir o'quvchining kognitiv imkoniyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim dasturlari ishlab chiqish.
2. **Soddalashtirilgan ta'lim mazmuni:** O'quv materiallari o'quvchilarning idrok darajasiga mos ravishda soddalashtiriladi.

3. **Vizual-ko'rsatkichli usullar:** Rasmi materiallar, diagrammalar va modellar yordamida ta'lim berish.
4. **Takroriy mashg'ulotlar:** Yangi ma'lumotlarni mustahkamlash uchun takroriy mashqlar va amaliy vazifalar.
5. **Korreksion mashg'ulotlar:** Nutq, fikrlash va xotira kabi kognitiv funksiyalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus darslar^[7].

Izbullayeva G. (2022) ta'kidlaganidek, intellektual nuqsonli bolalarni o'qitishda pedagogik jarayon nafaqat bilim berishga, balki ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga ham qaratilishi kerak. Masalan, o'quvchilarning kundalik hayotda mustaqil harakat qilish qobiliyatlari (masalan, o'zini o'zi boshqarish, gigiyena qoidalari) ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi^[8].

Inklyuziv ta'limning rivojlanishi bilan intellektual nuqsonli bolalarni umumiy ta'lim maktablarida o'qitish tobora keng tarqalmoqda. Qodirova F.U. va Pulatova D.A. (2023) ta'kidlaganidek, inklyuziv sinflarda intellektual nuqsonli bolalar uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi, shuningdek, pedagoglarning maxsus tayyorgarligi zarur. Bu jarayonda ota-onalar va tengdoshlar bilan hamkorlik muhim rol o'ynaydi^[9].

Intellektual nuqsonli bolalar ta'limida qo'llaniladigan metodlar

Intellektual nuqsonli bolalarni o'qitishda maxsus metodlar va yondashuvlar qo'llaniladi. Quyida asosiy metodlar keltiriladi:

1. **Vizual-ko'rsatkichli metodlar:** Rasmi kitoblar, diagrammalar, modellar va multimedia vositalari yordamida o'quv materiallarini taqdim etish. Bu metod o'quvchilarning vizual idrokiga tayanadi va mavhum tushunchalarni tushunishni osonlashtiradi^[10].
2. **Takroriy mashg'ulotlar:** Yangi ma'lumotlarni mustahkamlash uchun takroriy mashqlar va amaliy vazifalar qo'llaniladi. Masalan, matematik operatsiyalarni o'rgatishda takroriy mashqlar o'quvchilarning xotirasini mustahkamlaydi.
3. **O'yinli metodlar:** O'yin orqali o'qitish intellektual nuqsonli bolalarning qiziqishini oshiradi va ularning diqqatini jalb qiladi. Masalan, rol o'yinlari ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali hisoblanadi.
4. **Individual dasturlar:** Har bir o'quvchining ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim dasturlari ishlab chiqiladi. Bu dasturlar o'quvchining kognitiv darajasi, o'quv tezligi va qiziqishlarini hisobga oladi^[11].
5. **Korreksion mashg'ulotlar:** Nutq, xotira, diqqat va fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar. Masalan, logopedik mashqlar nutq rivojlanishidagi kechikishlarni tuzatishda muhim ahamiyatga ega.

Jurayev B.T. (2020) ta'kidlaganidek, intellektual nuqsonli bolalarni o'qitishda metodlarning moslashuvchanligi va moslashtirilganligi muhimdir. Har bir o'quvchi

uchun eng samarali usulni tanlash pedagogning malakasiga va tajribasiga bog'liq^[12].

Inklyuziv ta'limdagi psixologik-pedagogik xususiyatlar

O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimining rivojlanishi intellektual nuqsonli bolalarni umumiy ta'lim maktablarida o'qitish imkoniyatlarini kengaytirdi. Qodirova F.U. va Pulatova D.A. (2023) ta'kidlaganidek, inklyuziv ta'limda intellektual nuqsonli bolalarni o'qitish quyidagi psixologik-pedagogik xususiyatlarni hisobga olishni talab qiladi:

1. **O'quvchilarning tengdoshlari bilan muloqoti:** Intellektual nuqsonli bolalarning tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatlari ularning o'quv jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.
2. **Pedagoglarning maxsus tayyorgarligi:** Inklyuziv sinflarda ishlaydigan o'qituvchilar maxsus pedagogika va oligofrenopedagogika bo'yicha maxsus bilimlarga ega bo'lishi kerak.
3. **Moslashtirilgan ta'lim muhiti:** Sinf xonalarida maxsus jihozlar (masalan, vizual yordam vositalari) va qulay muhit yaratilishi zarur.
4. **Ota-onalar bilan hamkorlik:** Ota-onalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish orqali bolalarning ijtimoiy va o'quv ko'nikmalari rivojlanadi^[13].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yildagi PQ-4860-son qarori inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, intellektual nuqsonli bolalarni umumiy ta'lim muassasalariga integratsiya qilishni qo'llab-quvvatlaydi^[14]. UNICEF O'zbekistonning 2023-yilgi hisobotida ta'kidlanishicha, inklyuziv ta'lim tizimi O'zbekistonda 2030-yilgacha sezilarli darajada rivojlanishi kutilmoqda, bu esa intellektual nuqsonli bolalarning ta'lim imkoniyatlarini yanada kengaytiradi^[15].

Raqamli texnologiyalarning ta'limdagi o'rni

Zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalar intellektual nuqsonli bolalarni o'qitishda muhim vosita sifatida qo'llanilmoqda. White R. (2021) ta'kidlaganidek, interaktiv taxtalar, maxsus dasturiy ta'minotlar va multimedia vositalari o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi^[16]. Masalan, intellektual nuqsonli bolalar uchun ishlab chiqilgan mobil ilovalar vizual va o'yinli elementlar orqali o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi va kognitiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'zbekistonda raqamli texnologiyalarni ta'limda qo'llash hali boshlang'ich bosqichda bo'lsa-da, UNICEF loyihalari doirasida maxsus ta'lim muassasalari zamonaviy jihozlar bilan ta'minlanmoqda^[17]. Masalan, maxsus ta'lim maktablarida interaktiv taxtalar va kompyuter dasturlari yordamida o'quv jarayoni soddalashtirilmoqda, bu esa intellektual nuqsonli bolalarning o'quv materiallarini o'zlashtirishini osonlashtiradi.

Intellectual nuqsonli bolalar ta'limining muammolari va yechimlari

Intellectual nuqsonli bolalarni o'qitishda bir qator muammolar mavjud:

1. **Malakali kadrlarning yetishmasligi:** O'zbekistonda oligofrenopedagogika bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega pedagoglar soni cheklangan.
2. **Resurslarning yetishmasligi:** Maxsus ta'lim muassasalarida zamonaviy o'quv materiallari va texnologik vositalar yetarli emas.
3. **Jamiyatdagi stereotiplar:** Intellectual nuqsonli bolalarga nisbatan salbiy stereotiplar ularning ijtimoiy integratsiyasiga to'sqinlik qiladi.
4. **Inklyuziv ta'limning cheklovlari:** Umumiy ta'lim maktablarida maxsus ehtiyojli bolalar uchun yetarli sharoitlar mavjud emas^[18].

Ushbu muammolarni hal qilish uchun quyidagi yechimlar taklif etiladi:

1. **Pedagoglarning malakasini oshirish:** Maxsus ta'lim bo'yicha treninglar va xalqaro tajriba almashinuv dasturlari tashkil etish.
2. **Resurslarni ko'paytirish:** Maxsus ta'lim muassasalarini zamonaviy jihozlar va o'quv materiallari bilan ta'minlash.
3. **Jamoatchilik xabardorligini oshirish:** Intellectual nuqsonli bolalarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish uchun ommaviy axborot vositalarida kampaniyalar o'tkazish.
4. **Inklyuziv ta'limni rivojlantirish:** Umumiy ta'lim maktablarida maxsus sinflar va qo'llab-quvvatlash guruhlarini tashkil etish^[19].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 638-son qarori (2021) maxsus ta'lim tizimida zamonaviy yondashuvlarni joriy etishni qo'llab-quvvatlaydi, bu esa yuqoridagi muammolarni hal qilishda muhim qadamdir^[20].

Xulosa

Intellectual nuqsonli bolalar ta'limining psixologik-pedagogik xususiyatlari ularning kognitiv, emotsional va ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olishni talab qiladi. Ushbu bolalarni o'qitishda individual yondashuv, vizual-ko'rsatkichli metodlar, takroriy mashg'ulotlar va korreksion dasturlar muhim ahamiyatga ega. Inklyuziv ta'limning rivojlanishi va raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, inklyuziv ta'lim tizimining kengayishi, intellectual nuqsonli bolalarning ta'lim imkoniyatlarini yanada yaxshilaydi. Ushbu bo'limda keltirilgan tahlillar va adabiyotlar oligofrenopedagogikaning amaliy va nazariy asoslarini chuqur tushunishga yordam beradi va o'quv qo'llanmaning keyingi bo'limlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.